

**ՊԱՏՄԵԼՈՎ ԱՆՊԱՏՄԵԼԻՆ. ՏՐԱՊԻՉՈՒՆԻ ՀԱՅԵՐԻ
ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆԻ
ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐՈՒՄ**

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Տրապիզոն, Հարություն Կիրակոսյան, հուշեր, հայերի տեղահանություն, հայերի կոտորած, Ակն, Արաբկիր:

Հարություն Կիրակոսյանն իր հուշագրության մեջ ներկայացնում է իր և իր ընտանիքի փորձառությունը Մեծ եղեռնի տարիներին: 1915 թ., լինելով ընդամենը 11 տարեկան, նա անցել է տարագրության ճանապարհը՝ կորցնելով ընտանիքի անդամներին և միայն հրաշքով փրկվելով: Նա մեկն էր այն սակավաթիվ հայերից, որոնք ոչ միայն փրկվեցին, այլ նաև իրենց փորձառությունը հուշագրության տեսքով հանձնեցին ապագա սերունդներին:

Հուշագրությունը գրվել է Մեծ եղեռնից 50 տարի անց: Անշուշտ, ժամանակն իր ազդեցությունն է ունեցել դեպքերը վերհիշելու և պատմելու հեղինակի նախաձեռնության վրա: Այդուհանդերձ, այս հուշագրությունը բավական կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայոց ցեղասպանության և հատկապես տրապիզոնահայության տեղահանությունների և կոտորածների ուսումնասիրության համար:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում զանգվածային տեղահանություններ և կոտորածներ տեղի ունեցան Օսմանյան կայսրության բոլոր վարչական միավորներում: Այս առումով Տրապիզոնի նահանգը բացառություն չէր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Տրապիզոնի նահանգում բնակվում էր 73.395 հայ, որոնցից 5.539-ը՝ նահանգի կենտրոն Տրապիզոն քաղաքում¹: Պատերազմի ժամանակ Տրապիզոնն ուներ ռազմավարական բացառիկ նշանակություն Օսմանյան իշխանությունների համար, այդ պատճառով նահանգում հակահայկական գործողությունները գտնվում էին երիտթուրք պարագլուխների անմիջական վերահսկողության տակ: Այստեղ հակահայկական քաղաքականության մեջ առանցքային դեր ունեին Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմին և կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Յենիբահչեղի Նայիլը²: Ականատեսների վկայությամբ՝ հակահայկական միջոցառումներն արագանում են, երբ հունիսի 22-23-ին Տրապիզոն է ժամանում Բեհաեդդին Շաքիրը³: Արդեն հունիսի 26-ին հրաման է ստացվում, որ հայերը մի քանի օրվա ընթացքում պետք է տեղահանվեն: Սկզբում տեղահանվում են տղամարդիկ, այնուհետև՝ կանայք և երե-

1 Ռոբերտ Թաթոյան, *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2015), 120:

2 Մելինե Անույան, *Ճանաչում և դատապարտում. երիտթուրքերի դատապարտությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.)* (Երևան, ՀՅԹԻ, 2013), 101-102:

3 Raymond Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (New York: I.B. Tauris, 2011), 469.

խաները: Տղամարդկանց մեծ մասը սպանվում է Դեյիրմենդերե կոչված վայրում, որը գտնվում էր քաղաքից 10 րոպե հեռավորության վրա: Որոշ կանայք և երեխաներ խեղդամահ են արվում ծովում: Երեխաների մյուս մասն էլ ուղարկվում է «Կարմիր մահիկի» հիվանդանոց, որտեղ նրանց թունավորում են: Տեղահանվողներին պատկանող թանկարժեք իրերն ու ամբողջ ունեցվածքը թալանվում է⁴:

Տրապիզոնից հայերի առաջին խմբի տեղահանությունը տեղի է ունենում 1915 թ. հուլիսի 1-ին: Այդ օրը գորբերը շրջապատում են Տրապիզոնի հայաբնակ հատվածը և սկսում տեղահանել քաղաքի բնակիչներին, որոնց ոչ մեծ խմբերով տեղափոխում են Դեյիրմենդերե, ապա՝ Գյումուշխանե: Ընդհանուր առմամբ շուրջ 6.000 մարդ է տեղահանվում քաղաքից հուլիսի 1-ից 3-ն ընկած հատվածում⁵:

Հարություն Կիրակոսյանը Տրապիզոնից տեղահանված հազարավոր հայերից մեկն էր: Ծնվել է 1903 թ. (ամիսն ու օրը հայտնի չեն), ընտանիքի յոթ երեխաներից ամենակրտսերն էր: 1915 թ. ընդամենը 11 տարեկան էր, երբ, կորցնելով ընտանիքը, ազգականների և այլ հայերի հետ 62 օր տարագրության ճանապարհ է անցնում: Ընտանիքի անդամներից փրկվում են միայն ավագ եղբայրը՝ Ավետիսը, որը սովորելիս է եղել Կրասնոդարում, և քույրերից մեկը, որովհետև ամուսնացած է եղել Թիֆլիսում: Հարությունը միայն հրաշքով է փրկվել, ապա մի թուրք որդեգրել է նրան, որի ընտանիքի հետ տեղափոխվել է Կոնիա: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո նա փախել է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ մեկ տարի մնալուց հետո վերադարձել է Տրապիզոն: 1919 թ. նրա եղբայրը, որն ապրում էր Ռուսաստանի Կրասնոդար քաղաքում, գալիս է Տրապիզոն և նրան տանում Ռուսաստան, որտեղ էլ սկսվում է նրա կյանքի հաջորդ փուլը:

Լուս. 1. Չախից՝ Հարություն Կիրակոսյանը, աջից՝ եղբայրը՝ Ավետիս Կիրակոսյանը, կենտրոնի անձն անհայտ է (Հարություն Կիրակոսյանի ընտանեկան արխիվ):

4 Նույն տեղում, 477:

5 Նույն տեղում, 480:

Այնուհետև Հարությունը տեղափոխվում է Երևան, երկու տարի սովորում և 1925 թ. ավարտում է Երևանի №2 դպրոցը: Բացի այդ, ջութակ նվագել է սովորում Երևանի կոնսերվատորիայում, սակայն ձիուց վայր ընկնելու հետևանքով մատը վնասում է՝ չկարողանալով շարունակել ուսումը: Որոշ ժամանակ անց եղբոր՝ Ավետիսի հետ մեկնում է Վրաստան և 1930 թ. ընդունվում Անդրկովկասի ինժեներամելիորատիվ համալսարանի (Закавказский инженерно-мелиоративный институт) հիդրոտեխնիկական ֆակուլտետը՝ ավարտելով այն 1935 թ.: Թիֆլիսում Հարությունը բնակվում է Կամենի փողոց, տուն №1, բնակարան 7 հասցեում: 1937 թ.՝ եղբոր բանտարկվելուց հետո, ադրբեջանցի ընկերոջ միջնորդությամբ առանց պետական մարմիններում ձևակերպման տեղավորվում է աշխատանքի Թիֆլիսի պետական ադրբեջանական թատրոնում որպես ջութակահար՝ աշխատելով օրավարձով:

Հայրենական պատերազմի ժամանակ, ռազմաճակատ մեկնելու ճանապարհից հետ է կանչվում, քանի որ հրաման էր տրվել Վրաստանից ռազմաճակատ չուղարկել բարձրագույն կրթություն ունեցող անձանց, և գործուղվում է աշխատանքի Ռոստով՝ Անդրկովկասի մետալուրգիական գործարան՝ որպես նախագծման բաժնի ինժեներ: 1946 թ. ընտանիքով տեղափոխվում է Կիրովական (այժմ՝ Վանաձոր) և աշխատում տեղի քիմիական կոմբինատում: 1951 թ. կրկին վերադառնում է Թիֆլիս և շարունակում աշխատել Ռոսթավիի մետալուրգիական գործարանում:

1962 թ. ընտանիքով տեղափոխվում է Հայաստան, աշխատում է «Հայիդրոէներգաշին» կազմակերպությունում: Մահացել է Երևանում 1973 թ. հունվարին:

Մեծ եղեռնից կես դար անց՝ 1965 թ. մարտի 5-ին, աշակերտական տետրի մեջ իր ձեռագրով հատուկ եղբորորդու՝ Ռաֆայել Իշխանյանի համար նա գրի է առնում իր կյանքի պատմությունը, մասնավորապես ցեղասպանության ժամանակ իր փորձառությունը: Բացի իր անձնական փորձառությունից, նա իր 12 թերթանոց տետրի վերջում գրի է առել նաև մեկ այլ տրապիզոնցու՝ Սուրեն Օհանյանի պատմությունը: Հուշերի վերջում թվականն է՝ 5/04. 65 թ., իսկ տետրի կազմի հետևանքով՝ տետրի արտադրության թիվը՝ 1964 թ.: Հուշերը թանգարան-ինստիտուտին է փոխանցել Ռաֆայել Իշխանյանի որդին՝ Վահան Իշխանյանը:

Այստեղ հրապարակում ենք Հարություն Կիրակոսյանի հուշերն ուղղագրական և կետադրական ուղղումներով: Առանձին բառերի, անձնանունների և տեղանունների վերաբերյալ տալիս ենք լրացուցիչ բացատրություններ ինչպես տողատակում, այնպես էլ ուղղանկյուն փակագծերի մեջ:

Հարություն Կիրակոսյանի հուշերը

1915 թ. Տրապիզոնի հայկական բոլոր թաղամասերի պատերին տեղի թուրք կառավարության կողմից հետևյալ բովանդակությամբ թղթեր փակցվեցին. «Հայտարարությունից երեք օր հետո... Տրապիզոնի հայությունը պետք է տեղահանվի, տեղահանությունը պետք է կատարվի երեք խմբով»:

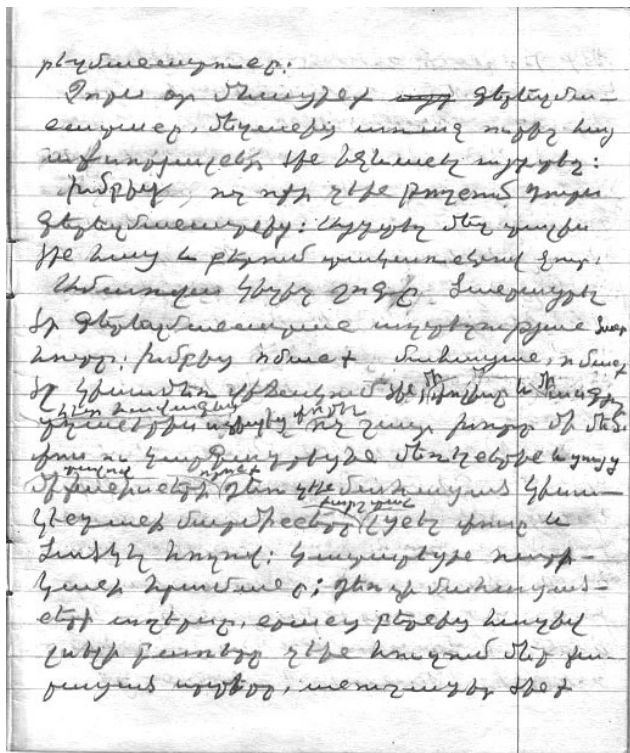
Հայտարարության օրերին ոստիկանները շրջում էին հայկական թաղերում, հանգստացնում ժողովրդին՝ ասելով, որ նրանք չմտածեն, քանի որ նրանց տեղահանե-

լու են Գյումուշխանե⁶, Երզնկա, և իբր այնտեղ պետությունը նրանց համար հնարավոր բոլոր միջոցները կատեղծի մինչև պատերազմի ավարտը, որից հետո նորից կարող են վերադառնալ իրենց տները. առայժմ նրանք կարող են փակել իրենց դռները և բանալիները հանձնել կառավարությանը՝ ապահով լինելով իրերի համար:

Լրացավ հայտարարության երեք օրը. չորրորդ օրն առավոտյան ոստիկանները, հավաքելով մեր թաղի հայերին, խումբ-խումբ հանեցին քաղաքից դուրս՝ հայոց գերեզմանատնից ոչ հեռու գտնվող մի հարթավայր, և ասկյարներով շրջապատելով՝ տարան (աքսորյալների առաջին խումբը մեր թաղի հայերն էին):

Հասանք Տրապիզոնին մոտ գտնվող քիրեյխանեն (կրի գործարան) [հավանաբար կրի արտադրության վայր, թրք. Kireç բառից – Ն. Հ.]: Շրջապատված «պահապան» ասկյարներով՝ առաջին օրը գիշերեցինք այդտեղ՝ բացօթյա:

Մի քանի օր հետո խիստ հսկողության տակ հասանք փոքրիկ գյուղաքաղաք Գյումուշխանե: Դեռ քաղաք չմտած՝ մեզ մոտեցան մի խումբ չեթեներ՝ [անկանոն զինվորականներ, ավագակախումբ – Ն. Հ.] զինված ատրճանակներով, դամաններով (երկրե-րան դաշույն), կրծքները ծածկված փամփիշտակալներով:

Լուս. 2. Հարություն Կիրակոսյանի հուշատետրից մեկ էջ (Հարություն Կիրակոսյանի ընտանեկան արխիվ):

6 Բնակավայր Տրապիզոնի վիլայեթում՝ Տրապիզոն քաղաքից մոտ 105 կմ հարավ:

Չեթենները խումբը կանգնեցրին քաղաքի կենտրոնում՝ ճանապարհի վրա: Նրանց ավագը, խիստ հայացքով մոտենալով խմբին, կարգադրեց տղամարդկանց առանձնացնել՝ ասելով, թե այդ գիշեր տղամարդիկ և կանայք ջոկ-ջոկ պետք է գիշերեն:

Առանձնացան տղամարդիկ, որոնց հետ բաժանվեցին նաև իմ հասակի 10-15 տարեկան տղաներ. ես մնացի կանանց խմբում:

Մույթը վրա էր հասել. չեթենների ավագը հրամայեց տանել տղամարդկանց, իսկ կանանց լցրին մի ախոռ և դռան մոտ կանգնեցրին երկու զինված ասկյար:

Առաջին սարսափը տիրեց ողջ խմբին: Մի քանի կանայք գիկումները (ջրի պղնձե ամաններ) մեկնում էին դրսում կանգնած թուրք կանանց և տղաներին ու խնդրում, որ ջուր բերեն: Նրանք տանում էին գիկումները և այլևս չէին վերադառնում:

Խոր մթության մեջ ախոռի զանազան անկյուններից լսվում էին ծանր հեկեկանքներ. ոչ ոքի քունը չէր տանում: Խմբի անդամներից յուրաքանչյուրը զգում էր, որ ինչ-որ զարհուրելի բան է կատարվելու. շատերը լաց էին լինում և շշնջում, թե տղամարդկանց տարան սպանելու: Լուսացավ: Առավոտյան ասկյարները, ախոռի դուռը բանալով, դիմեցին մեզ. «չըբըն դիշարի գյավուրլար (դու՛րս եկեք, անհավատներ)»: Խումբն ամբողջությամբ դուրս եկավ ախոռից, ասկյարներն անմիջապես շրջապատեցին մեզ և հրամայեցին քայլել:

Կանանցից շատերը խնդրում, աղաչում էին ասկյարներին, որ ասեն, թե ուր տարան իրենց ամուսիններին, որդիներին: Ասկյարները պատասխանում էին, որ նրանք շուտով կգան:

Գնում ենք՝ շրջապատված ասկյարներով: Մի քանի օրից, դեռ Երզնկա չհասած, գիշերելու համար մեզ նորից լցրին մի մեծ ախոռ: Մույթն ընկել էր: Ներս մտան մի քանի չեթեններ և սկսեցին պտտվել խմբի մեջ, մեկ էլ ախոռի զանազան մասերում լացուկոծ լսվեց: Չեթենները մայրերից խլում էին նրանց աղջիկներին և թևերից բռնած, քարշ տալով տանում էին: Դուստրերին փրկելու մայրերի բոլոր դիմադրություններն ու ջանքերն իզուր էին: Խեղճերի դիմադրության ամեն մի փորձ պատասխանվում էր չեթենների քացիներով: Գիշերվա խավարում իրենց գավակներից գրկված մայրերի լացուկոծը սգի էր մատնել բոլորին: Այդ օրից անցել է 50 տարի. սգավոր մայրերի վիշտն ու կսկիծը մինչև հիմա էլ մնացել են հիշողությանս մեջ:

Առավոտյան չեթենները եկան, շրջեցին խմբի մեջ և մի փոքր խորհրդակցելուց հետո նրանցից չորսը մոտեցան ախոռի դռանը և կարգադրեցին աքսորյալներին մեկ-մեկ դուրս գալ: Հերթով մոտենում էինք դռանը, չեթենները խուզարկում էին մեզ, խլում թաքցրած զարդերը և դրամներն ու թողնում դուրս: Ավարը հավաքելուց հետո նրանք նստեցին ձիերն ու հեռացան: Այնուհետև նորից ասկյարներով շրջապատված՝ մենք շարժվեցինք:

Մի քանի օր հետո հասանք Երզնկա, մեզ նստեցրին ճանապարհի եզրին՝ հայոց գերեզմանատան մոտ (գերեզմանատանը Էրզրումի գաղթականներն էին): Երեք օր մնացինք Երզնկայում, սովորականի նման գիշերում էինք հողի վրա՝ գլխներիս տակ դնելով մի քար:

Մեզ մոտենում էին թուրք, քուրդ տղաներ, հայիոյում, քարեր նետում, ծաղրում: Լուռ տանում էինք ամեն մի ցավ, հայիոյանք, վիրավորանք. կորցրել էինք մեր մարդկային արժանապատվությունը: Ասկյարների հսկողությունը մեզ վրա այնքան էլ խիստ չէր, բայց հեռանալ կամ փախուստի դիմել, մինևույն է, չէինք կարող, քանի որ յուրաքանչյուր թուրք կամ քուրդ իրեն հանդիպած ցանկացած հայի իրավունք ուներ տեղն ու տեղը սպանել:

Չորրորդ օրվա առավոտյան ճանապարհվեցինք, մի քանի օրից հասանք Քեմախ, գիշերելու համար մեզ իջեցրին Եփրատի ափը: Բոլորը ցրվեցին խմբից ոչ շատ հեռու, ցախ և զանազան խոտեր հավաքելու համար: Մեր սնունդը ճանապարհին արտերից հավաքած հատիկներն ու խաշած զանազան կանաչիներն էին:

Սովորական երևույթ էր ճանապարհին քաղցի, հոգնածության կամ հիվանդության պատճառով խմբից հետ մնացողներին սպանելը. լսված հրացանի յուրաքանչյուր ձայնից զգում էինք, որ նորից ասկյարները սպանեցին մեկին: Չէինք հետաքրքրվում սպանվածների ով լինելով, որովհետև դա արդեն սովորական երևույթ էր դարձել մեզ համար, և համոզված էինք, որ նույն վախճանն էլ կարող է մեզ վիճակվել:

Օրը մթնում էր, մեզանից յուրաքանչյուրը ոտքերի փաթաթած չուլերը կարգի էր բերում. քայլելուց շատերի ոտքերն ուռել էին ու վերքեր առաջացել: Խմբից շատերը պառկել էին, մյուսներն էլ պատրաստվում էին քնել: Մեկ էլ խմբի մեջ շշուկ տարածվեց, թե երկու կին իրենց գցել են գետը: Ոմանք ցավում էին, շատերն էլ երանի էին տալիս խեղդվածներին, թե ազատվեցին տանջանքներից:

Առավոտ է, լուսացավ, խմբից յուրաքանչյուրը սկսեց զբաղվել իր առօրյա հոգսերով, նորից շշուկ, թե այնինչը իրեն գցեց գետը:

Ցերեկ է, մեզ մոտեցան մի քանի չեթեներ, շոջեցին ամբողջ խումբը: Բայց ոչ ոքի ոչ մի վնաս չտվեցին և հեռացան: Մթնեց, ևս մի գիշեր Եփրատի գով ափին անցկացրինք:

Երրորդ օրն առավոտյան լույսը նոր էր սփռել իր թևերը, երբ ասկյարները հրամայեցին պատրաստվել ճանապարհվելու: Սկսեցինք պատրաստվել, ոմանք ոտքերը փաթաթեցին չուլերով, շատերն էլ նախորդ օրվա պատրաստած «ճաշը» կերան ու վեր կացան ճանապարհվելու: Ասկյարներն իրենց սովորական կոպիտ հայիոյանքներով, հրացանների կոթերի հարվածներով շտապեցնում էին մեզ:

Գնում էինք, շարունակում ճանապարհը. ինչ-որ վախ ընկավ բոլորիս սիրտը, զգում էինք, որ այստեղ ինչ-որ վատ բան է կատարվելու:

Անցել էինք ոչ շատ տարածություն, հասանք այն կամուրջը, որը Եփրատի ձախ ափը միացնում էր աջ ափին: Հետ նայեցինք, ի՞նչ, մի խումբ ձիավոր չեթեներ մեզ էին հետևում, հասկացանք այդ օրվա մեր գլխին գալիք զուլումը: Լսեցինք խմբի վերջից հրացանի չորս կրակոց, նորից սպանեցին խմբից հետ մնացածներին: Անցնում ենք կամուրջը, մեկ էլ ի՞նչ, կանանցից երեքին միայն տեսա իրենց գետը գցելիս, նորից երանի էինք տալիս խեղդվածներին:

Չնայած համոզված էինք, որ մեր մահվան օրերը հաշված էին, հասկացել էինք, որ կոտորվելու ենք, մահն անխուսափելի է, այնուամենայնիվ, չէինք տխրում, կենդանի

մեռելներ էինք, փառք էինք տալիս, որ շուտով ազատվելու ենք, վերջ է դրվելու մեր տանջանքներին:

Հասանք Քեմախից ոչ հեռու մի ձոր, որտեղից հոսում էր բարակ մի առու: Տեղավորվեցինք ձորի աջ լանջում՝ ոչ մեծ մի տափարակի վրա: Մեզանից յուրաքանչյուրը տեղավորվեց գիշերելու փոքր հողատարածության վրա: Մեկ էլ ի՞նչ, աքտոյալներիս հետևող չեթենների խումբը մեզանից ոչ հեռու մի բարձունքի վրա իջավ ձիերից: Չեթենների մեծը կարգադրեց խումբը բաժանել երեք մասի՝ կանանց, տղաների, աղջիկների ու երիտասարդ կանանց:

Սարսափը տիրեց մեզ, զգում էինք, որ այսօր մեր վերջին օրն է, չէինք խոսում, գույներս գցել էինք, սարսուռ էր տիրել մեզ: Մեկ էլ ի՞նչ, խորհրդակցեցին չեթեները՝ չենք իմանում, նրանց մեծը ձեռքով ցույց տալով մեզ՝ առանձնացած տղաներիս, հրամայեց միանալ կանանց, ուրախացանք, ժպիտ անցավ մեր այտերով, բարձր ձայնով «եաշասրն փատիշահումուզ (կեցցե՛ մեր թագավորը)» գոռացինք ու վազ տալով միացանք խմբին: Մեր մայրերը, որոնց տիրել էր հուզումը, տեսնելով մեզ իրենց մոտ, ուրախությունից թրջեցին իրենց աչքերն արտասուքով:

Օրը մթնում էր, բացի մեր խմբից՝ չեթեները մյուսներին շրջապատած տարան, ո՛ր...

Մենք՝ մնացածներս, սկսեցինք մեր սովորական զբաղմունքը՝ օջախներ վառել, «կերակուր» եփել:

Մթնեց, պատկեցինք քնելու, խմբի կանանցից շատերը չէին քնում, հեկեկում էին, ցամաքել էր նրանց արտասուքը:

Առավոտ էր, արևի ճառագայթները մոտակա սարերից իջնում էին ցած, լուսացավ, պատրաստվեցինք շարունակել ճանապարհը:

Գնում էինք, ճանապարհը ձգվում էր Եփրատին զուգահեռ: Նրա ափերը սևացել էին մեզանից առաջ նույն մեր բախտին արժանացած այլ գյուղերից ու քաղաքներից աքտոյալ հայ կանանց, տղամարդկանց և անչափահասների դիակներով, իսկ ճանապարհին հաճախ ընկած էին հայերի նեխած, քայքայված, այլանդակված դիակները: Քայլում էինք՝ այդ ողբալի տեսարաններին ակնառես լինելով: Քարացել էր մեր սիրտը, արտասուքներս չորացել, տեսնում էինք այն, ինչ մեզ էր սպասում:

Գնում էինք, քայլում ուռած, հին շորերով փաթաթված, վերքոտ ոտքերով: Մի քանի օրից հասանք Էզին (Ակն): Նորից իջանք գիշերելու Եփրատի ափին: Էզինը փոքրիկ գյուղաքաղաք էր, նրա բնական գեղեցկությունը գերազանցում էր մինչ այդ մեր տեսած քաղաքները: Եփրատի երկու ափերի բարձունքները ծածկված էին բազմատեսակ այգիներով և պտղատու ծառերով: Խումբը հանգստանում էր Եփրատի աջ ափին, մենք՝ տղաներս, ցրվեցինք մոտակա թթի այգիները՝ հավաքելու ծառերի տակ թափված չոր թուփը և այլ մրգեր: Ակնում չէր մնացել ոչ մի հայ. բոլորը տեղահան էին արված:

Խմբում ծխում էին նորից օջախները, կանայք զբաղված էին իրենց օրվա «կերակուրը» պատրաստելով: Գիշերեցինք այդ օրը ևս, նորից Եփրատի հոսանքի զովը փակեց մեր աչքերը: Քնեցին շատերը, իսկ ոմանց աչքերը չէին փակվում, չէին քնում,

նրանց առօրյա ցավերը չէին հեռանում, չէին մոռանում իրենց զավակներին և հարազատներին:

Առավոտ է, զարթնեց խումբը, վեր կացանք, նորից մեզնից յուրաքանչյուրը զբաղված էր իր առօրյա հոգսերով: Մեկ էլ ի՞նչ, քրոջս ամուսնու մայրը, որի միակ տղային տարել էին Գյումուշխասնե տղամարդկանց հետ, ամբողջ ճանապարհին մտածում էր նրա մասին, հույս էինք տալիս, հանգստացնում խեղճ պատավին, թե մի մտածիր, Երվանդը ողջ է, կգա: Նա կտրել էր հույսը և շատ հանգիստ մոտեցավ Եփրատի ափին ու իրեն գցեց ջուրը, խառնվեց ջրի ալիքներին, անհայտացավ՝ վերջ տալով ցավերին: Նրան հետևեց նաև մի ուրիշը, որն ուժասպառ էր եղել, այլևս հնարավորություն չունեի շարունակելու տանջալի ճանապարհը:

Երկու օր գիշերեցինք Ակնում, երրորդ օրն առավոտյան շարունակեցինք ճանապարհը, չեմ հիշում որ գյուղից ոչ հեռու, մեզ նստեցրին գիշերելու, օրը նոր էր մթնել, ասկյարները սկսեցին հրաձգությունը, չանցավ շատ ժամանակ՝ մեզ մոտեցան մի խումբ զինված քրդեր: Ասկյարները հեռացան մեզանից: Չինված քրդերը հրացանի սպառնալիքների տակ տարան մեզ մոտակա գյուղը և լցրին առանց ծածկի, ոչ բարձր պատերով շրջապատված մի ախոռ:

Գիշերեցինք այդ օրը: Առավոտյան եկան մի քանի զինված քրդեր, ախոռի մուտքի երկու կողմերը շարքով, ծալապատիկ նստեցին: Չինված մեր նոր «պահապան» քրդերը մեզ՝ խմբի անդամներին, մեկ-մեկ դուրս բերելով, պառկեցնում, այլանդակ ձևով խուզարկում և եթե դրամ էին գտնում, վերցնում էին և հանում հագուստները, որոնք իրենց դուր էին գալիս: Վերջացավ խուզարկությունը. զինված քրդերի սպառնալիքների տակ սկսեցինք քայլել՝ շարունակելով ճանապարհը:

Գյուղի մեջ, թե գյուղից դուրս, քուրդ կանայք, թե տղաները, հետևելով մեզ՝ քարեր էին շարտում, ծեծում խմբից շատերին: Տանում էինք ամեն մի ցավ ու վիրավորանք: Մայրս նկատեց, որ գլխավորապես հարվածում էին տղաներին, հանեց իր վերին շորը, հագցրեց ինձ, որ չնկատեն իմ տղա լինելը. այդպես քայլեցի այդ օրը:

Մի քանի օրից, դեռ չհասած Արաբկիրի, ճանապարհին զգացինք ծանր, նեխած լեշերի հոտ: Կարճ ժամանակից հետո ճանապարհից ոչ շատ հեռու մի հարթավայրում տեսանք արևի կիզիչ ճառագայթներից ուռած, այլանդակված մի քանի հարյուր սպանված հայերի դիակներ:

Անցանք այդ ողբալի տեսարանը: Հասանք Արաբկիրից ոչ հեռու մի դաշտավայր՝ գիշերելու: Այդ պատմական, հին հայկական փոքրիկ քաղաքում չէր մնացել ոչ մի հայ. բոլորը գոհ էին դարձել երիտասարդ թուրքերի դաժանություններին:

Սովորականի նման մեզ մոտենում էին թուրք, քուրդ աղջիկներ և տղաներ, ծիծաղում, քարեր շարտում, բռունցքներն իրար խփելով գոռում էին. «քյաֆերլեր գեբերին, սիզե էյի լյազիմ տուր» (գլավուրներ, սատկե՛ք, ձեզ այդպես է հարկավոր):

Մեկ օր գիշերեցինք Արաբկիրի մոտակա այդ դաշտավայրում: Մի քանի օրից հասանք Եփրատի այն մասը, որտեղից լաստով տեղափոխվեցինք գետի ձախ ափն ու շարունակեցինք քայլել: Անցանք Գյումիշ-մադեն կոչված վայրը, վաթսուներկուերորդ օրն էր, հասանք Խարբերդից ցածր, տափարակ վայրում գտնվող Մամուրեթ-

ույ Ազիզ⁷ քաղաքը: Տարան մեզ հայոց գերեզմանատունը: Չորս օր մնացինք գերեզմանատանը. Մեզանից առաջ ուրիշ հայ արքայալներ էին իջևանել այդտեղ: Իմբից ոչ ոքի չէին թողնում դուրս գալ գերեզմանատանից: Այդտեղ մեզ տալիս էին հաց ու բերում տակառներով ջուր:

Ամառվա կիզիչ շոգը ծանրացրել էր գերեզմանատան աղտեղության ծանր հոտը: Իմբից ոմանք մահացան, ոմանք էլ կիսամեռ վիճակում էին: Մի փոլիս (ոստիկան) և մի ասկյար հավաքեցին տղաներիս, ստիպեցին փորել ոչ շատ խորը մի մեծ փոս ու կարգադրեցին մեռելների, ինչպես նաև ցույց տալով մի քանի հոգու, ովքեր դեռ մահացած չէին, կիսակենդան մարմինները քարշ տալ, լցնել փոսը և ծածկել հողով: Կատարեցինք ոստիկանի հրամանը: Դեռ չմահացածների աղերսը, նրանց բերանից հազիվ լսելի բառերը չէին հուզում մեր քարացած սրտերը, անուշադիր էինք թողնում նրանց ողբը, չէինք կարող չկատարել փոլիսի հրամանը, հակառակ դեպքում մեզ էլ նույն վիճակին կմատնեին:

Հինգերորդ օրն էր, առավոտյան մեզ դուրս բերեցին գերեզմանատանից, շրջապատված ասկյարներով և բաշխրոզուկներով, տարան: Հասանք Ուլ-Ազիզից ոչ հեռու Գյուլջուկ կոչված փոքրիկ լիճը: Երեկո էր, մութը վրա էր հասել, սկսվեց կոտորածը, հրացաններով և սառը գեներով:

Հանգստացավ ամեն ինչ, երկու տղա կենդանի էինք մնացել դիակների մեջ: Մութ գիշեր էր, զգույշ վեր կացանք ու սկսեցինք ճանապարհ ընկել Ուլ-Ազիզ: Հասանք քաղաք, իմացանք, որ կառավարությունը որբանոց է բացել և հավաքում է կենդանի մնացած հայ որբերին: Իմանալով որբանոցի տեղը՝ երկու դժբախտներս գնացինք, դիմեցինք որբանոցի մյուդիր Թահսին բեյին: Նա ընդունեց մեզ: Չանցավ շատ ժամանակ, նույն օրն ևեթ, Թահսին բեյը ինձ կանչեց իր մոտ, նրա մոտ էր նաև իր մեծ տղան՝ Մյուքերեմը, որը հազիվ կլիներ իմ հասակին. հայրը պատվիրեց տղային տանել ինձ իր տուն: Մյուքերեմի հետ գնացի տուն, լողացրին ինձ, փոխեցին շորերս, անունս դրեցին Իսմայիլ, և մնացի Թահսին բեյի տանը: Նա ուներ երկու տղա և մեկ աղջիկ: Բացի ինձանից, նրա տանը կային ևս երկու երզնկացի երիտասարդ հայ աղջիկներ: Փոքրի, որը հազիվ կլիներ իմ հասակին, անունը դրել էին Իգպալ, իսկ մեծինը, որը կլիներ քսան տարեկան՝ Ֆաթմա:

Անցել էր տասը օր ինչ Թահսին բեյի տանն էի. նրա բնակարանը բաղկացած էր հինգ սենյակից, սենյակներից մեկում քնում էինք ես, Իգպալը և Ֆաթման: Մենք միմյանց հետ գաղտնի հայերեն էինք խոսում, այնպես, որ Թահսին բեյի ընտանքիքի անդամներից ոչ ոք չլսի մեր խոսակցությունը, իսկ ընդհանրապես մեր խոսակցության լեզուն տաճկերենն էր: Իգպալն ու Ֆաթման պատմում էին իրենց կրած տանջանքների մասին, որոնք չէին տարբերվում մեր կրած զարհուրանքներից:

Իմանալու համար, թե ինչ է անում իմ ընկերը, որին թողել էի որբանոցում, գնացի այն շենքը, որտեղ որբերն էին: Դժբախտաբար, այնտեղ ոչ մի որբ չէր մնացել: Հետաքրքրվեցի Թահսին բեյի տղայից՝ Մյուքերեմից, թե ինչ արեցին որբերին: Նա

7 Մամուրեթ-ույ Ազիզը բնակավայր է Խարբերդի վիլայեթում, Խարբերդ քաղաքից 5 կմ հարավ-արևմուտք:

պարզ ասաց, որ նրանց տարան կոտորեցին: Քառասունինը տարի անց պարզվեց, որ Թալեաթ փաշան հրաման էր տվել տաճիկ կառավարության կողմից տարբեր վայրերում բացված որբանոցներում գտնվող բոլոր հայ որբերի կյանքին անխնա վերջ տալ⁸:

Մեկուկես տարի Ու-Ազիզում մնալուց հետո Թահսին բեյի ընտանիքի հետ ֆուրգոններով ճանապարհվեցինք Կոնիա: Ճանապարհին եղա Մալաթիայում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում, և հասանք Կոնիա: Վերոհիշյալ քաղաքների հայերին աքսորել էին: Ու-Ազիզում մի քանի թրքացած հայերի պատահեցի, Կեսարիայում ևս՝ մի քանի թրքախոս հայերի: Կոնիայում ևս կային կոտորածներից ողջ մնացած հայ որբեր և ընտանիքներ:

1918 թիվն էր, վերջացավ Առաջին համաշխարհային պատերազմը. հարմար մի առիթ գտնելով՝ ծայտյալ հեռացա Թահսին բեյի տնից, նստեցի գնացք և մի քանի օրից հասա Սկյուտար⁹, որտեղ Պոլսո բարեգործական ընկերության ներկայացուցիչները գնացքից իջնող որբերին և հայ ընտանիքներին հավաքում, տանում էին Պոլսի Գում Գափու մայր եկեղեցին¹⁰, որտեղ զանազան վայրերից հավաքված էին շատ որբեր, ինչպես նաև կանայք ու տղամարդիկ:

1913 թվին մեծ եղբայրս Տրապիզոնից մեկնել էր Ռոստով՝ ուսումը շարունակելու: Ես, իմանալով այդ, մեկ տարի Պոլսո մայր եկեղեցում մնալուց հետո որոշեցի մեկնել Տրապիզոն, ապա՝ Ռոսասատան եղբորս գտնելու:

8 Մեծ եղեռնի 50-ամյակը նշանավորվեց այն փաստող բազմաթիվ հրատարակությունների երևան գալով: Այստեղ թերևս դժվար է միանշանակ պնդել, թե հատկապես որ աղբյուրի վրա հիմնվելով է հեղինակը խոսում բոլոր երեխաների ֆիզիկական ոչնչացման մասին, սակայն փաստ է, որ դեպքերից 49 տարի անց հրատարակված աղբյուր է Արամ Աստուրյանի կազմած «Շայիմ բեյի հուշերը» (երկրորդ հրատարակություն), որտեղ ներկայացված են Թալեաթի կողմից հայ երեխաներին ոչնչացնելու մտադրությունը փաստող փաստաթղթեր: Տե՛ս օրինակ 1915 թ. դեկտեմբերի 12-ի և 1916 թ. հունվարի 23-ի հրամանները (Արամ Աստուրյան, *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոլորածները և Թալեաթ փաշա* (Պեյրուֆ, 1965: Երևան, Արևիկ, 1990), 125-129: Դեկտեմբերի 12-ի հեռագրում մասնավորապես նշվում է. «Հաւաքեցէք եւ սնուցէք այն որբերը միայն որոնք չեն կրնար յիշել զուլումը, որոնք ենթարկուեցան իրենց ծնողները: Մնացածները կարաւաններուն ընկերացնելով ղրկեցէք»: Հեռագրի մեկնաբանության մեջ նշվում է, որ ««Կարաւաններուն ընկերացնելով ղրկեցէք» պարբերութիւնը կը նշանակէ. – «Անապատները ղրկեցէք», այսինքն՝ մեռցուցէք»։ տե՛ս Արամ Աստուրյան, *Մեծ ոճիրը*, 125: Այդուհանդերձ, հեռագրից պարզ է դառնում, որ այդ ամենը չէր վերաբերում այն որբերին, որոնք «չեն կրնար յիշել զուլումը», ուստի այդքան էլ ճիշտ չէ պնդել, որ նպատակը բոլոր հայ երեխաների ֆիզիկական ոչնչացումն է եղել: Այնուհայտ է, որ այն երեխաները, որոնք ֆիզիկապես չէին ոչնչացվելու, թրքացվելու էին թուրքական որբանոցներում: Հայ երեխաների թրքացման գործընթացի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Նարինե Մարգարյան, «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915-1918 թթ.)», *Ցեղասպանագիտական հանդես* 4 no. 1 (2016), 25-44:

Նոյն՝ 1965 թ. հրատարակված մեկ այլ կարևոր աղբյուր է Գերսամ Ահարոնեանի «Յուշամատենան Մեծ եղեռնի» գիրքը, որտեղ ևս խոսվում է դիտարկվող խնդրի մասին: Տե՛ս Գերսամ Ահարոնեան, *Յուշամատենան Մեծ եղեռնի (1915-1965)* (Պեյրուֆ, Ատլաս, 1965), 86, 255:

Ցեղասպանության տարիներին հայ երեխաների ճակատագրի մասին տե՛ս նաև, Vahakn Dadrian, “Children as Victims of Genocide: The Armenian Case,” *Journal of Genocide Research* 5, no. 3 (2013): 421-427:

9 Պոլսի ափական հատվածում գտնվող թաղամաս:

10 Խոսքը, հավանաբար, Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու մասին է:

Դիմեցի Պոլսո քարեգործական ընկերության նախագահին. նա տվեց ինձ ճանապարհաձևախ, ու մեկնեցի Տրապիզոն: Երեք օրվա ճանապարհորդությունից հետո նավը հասավ Տրապիզոն: Իջա նավից, ապա նավակով դուրս եկանք նավամատույց ու քաղաք: Գտա մի քանի հայրենակից հայերի, որոնք բախտի բերմամբ ողջ էին մնացել: Տեղավորվեցի նրանց մոտ, գիշերեցի, հաջորդ օրը նրանց խորհրդով դիմեցի Տաճկաստանում մեծահարուստ Իբրանույանի մագազինի դիրեկտոր [խանութի տնօրեն] Միհրան էֆենդիին աշխատանքի ընդունվելու համար: Միհրան էֆենդին չմերժեց իմ խնդրանքը, ընդունվեցի իբրև գործակատար, և իր օգնական Թագվոր էֆենդիին կարգադրեց անվճար ինձ տալ պատրաստի շորեր և կոշիկ:

Սկսեցի աշխատել: Ճանապարհը դեպի Ռուսաստան ազատ էր: Վեց ամիս հետո եղբայրս տեղեկացավ, որ կենդանի եմ, եկավ Տրապիզոն, վերցրեց ինձ, ու մեկնեցինք Եկատերինոպոլ (Կրասնոդար): Սկսվեց իմ կյանքի երկրորդ շրջանը:

Սուրեն Օհանյանի պատմածը

Տրապիզոնի հայերի աքսորը սկսվելուց երկու-երեք օր առաջ շատ մայրեր 4-ից 10-12 տարեկան զավակներին տարան պատվելիների դպրոցը, երեխաների կյանքը փրկելու համար: Այնտեղ էր նաև մեր դպրոցի ուսուցիչներից Թորոս էֆենդիի տղան՝ Սուրեն Օհանյանը, որը ներկայումս գտնվում է Երևանում, նա պատմեց հետևյալը:

Պատվելիների դպրոցի ընդարձակ բակում հավաքվել էին երեք հարյուրից ավելի երեխաներ: Երեք օր դպրոցի բակում գիշերեցինք, չորրորդ օրը եկան մի քանի փոլիսներ և ասկյարներ, առանձնացրին մեզ՝ 7-ից 12 տարեկան երկու հարյուրի չափ տղաներիս, կազմեցին մի խումբ և, շրջապատված ասկյարներով, տարան Տրապիզոնից ոչ հեռու Ջևիզլիք¹¹ կոչված վայրը և բոլորին սպանեցին: Ինձ և մի քանի տղաների թուրքերը վերցրին իբրև հոգեզավակ: Այդպիսով փրկվեցինք մահից, իսկ պատվելիների դպրոցում մնացած փոքրերին հավաքեցին և տարան լցրին ծովն ու խեղդեցին:

Տրապիզոնի հայության տեղահանումից մեկ ամիս առաջ քաղաքի աչքի ընկնող մարդկանց, մոտավորապես 30 հոգու, որոնց թվում էր նաև Արսեն Եսայանի հայրը՝ Սեդրակ էֆենդին, լցրին նավակները, Մամսուն, թե Կերասուն, լավ չեմ հիշում, տեղափոխելու պատրվակով հեռացրին ծովափից, հրացաններից կրակ բացեցին զոհերի վրա, սպանեցին ու ծովը լցրին: Մեկը, որ թերևս վիրավորված էր, լողալով դուրս եկավ ծովափ ու պատմեց եղելության մասին քաղաքի հայերին:

Ահա տաճիկ երիտասարդ իթթիհատականների կողմից ծրագրված եղեռնում զոհված մեկուկես-երկու միլիոն հայերի չնչին մի տոկոսի զարհուրանքների համառոտ պատմությունը, որին ես սկանառես եմ եղել:

11 Բնակավայր Տրապիզոնի վիլայեթում՝ Տրապիզոն քաղաքից մոտ 30 կմ հարավ-արևմուտք:

Narine S. Hakobyan

**TELLING THE UNTOLD: DEPORTATIONS AND MASSACRES OF TRAPIZON
ARMENIANS IN THE MEMOIRS OF HARUTYUN KIRAKOSSIAN**

SUMMARY

Key-words: Armenian Genocide, Trapizon (Trebizond), Harutyun Kirakossian, memoires, deportation of Armenians, massacres of Armenians, Akn, Arabkir.

In his memoir Harutyun Kirakossian presents his and his family's experience during the Armenian Genocide. In 1915, at the age of eleven, he walked in the death march, lost his family, and survived by chance. He was one of the few Armenians, who not only survived the Armenian Genocide but also wrote memoirs telling his stories to the future generations.

The memoir was written in 1964, 50 years after the Genocide. Of course, time had influence on how he recalls and represents his story. Nevertheless, this memoir is a very important primary source documenting the Armenian Genocide in general, and the experience of Trapizon Armenians, in particular.

Нарине С. Акопян

**РАССКАЗЫВАЯ НЕОПИСУЕМОЕ: ДЕПОРТАЦИИ И МАССОВЫЕ УБИЙСТВА
АРМЯН ТРАПЕЗУНДА В ВОСПОМИНАНИЯХ АРУТЮНА КИРАКОСЯНА**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Геноцид армян, Трапезунд, Арутюн Киракосян, мемуары, депортация армян, резня армян, Акн, Арабкир.

В своих воспоминаниях Арутюн Киракосян описывает испытания, выпавшие во время Геноцида армян всей его семьи. В 1915 году, когда ему было всего 11 лет, он прошел маршем смерти, потерял семью и выжил лишь чудом, став одним из немногих армян, которые не только остались живы, но и написали воспоминания, передавая описания их испытаний будущим поколениям.

Мемуары были написаны в 1964 году, через 50 лет после Геноцида. Конечно, время оказало свое влияние на написанное, многие детали были забыты. Однако эти мемуары являются очень важным первоисточником для изучения Геноцида армян и особенно депортации и истребления армян Трапезунда.

REFERENCES

Aharonyan, Gersam. *Յուշանկարեան Մեծ եղեռնի* [Commemorative Book on Medz Yeghern]. Beirut: Atlas, 1965;

Anumyan, Meline. *Ճանաչում և դատապարտում. երիտթուրքերի դատաւարությունները (1919-1921 թթ. և 1926 թ.)* [Recognition and Condemnation: The Trials of Young Turks (1919-1921 and 1926)]. Yerevan: AGMI, 2013;

Margaryan, Narine. «Հայ երեխաների թրքացման գործընթացն Օսմանյան կայսրության պետական որբանոցներում (1915-1918 թթ.)» [Turkification of Armenian Orphans in the State Orphanages of the Ottoman Empire]. *Ts'eghaspanagitakan handes* 4 no. 1 (2016): 25-44;

T'at'oyan, R'obert. *Արևմտահայության թվաքանակի հարցը 1878-1914 թվականներին* [The Question of Western Armenian Population Number in 1878-1914]. Yerevan: AGMI, 2015.